

اشتقاق در زبان فارسی

و مقایسه آن با زبانهای دیگر*

دکتر جعفر شعار

اشتقاق در معنی وسیع آن (derivation) نه در معنی محدود لغوی (etymology) بخنی است گسترده که صرف نظر از جنبهٔ دستوری، موجب آشنایی به ویژگیهای زبان است و در فرآگیری زبان و پی بردن به معانی مفردات و لغات آن نقش عمده‌ای دارد. اشتقاق و ترکیب دو عامل اصلی در ایجاد واژه‌ها و اصطلاحات نو هستند. مثلاً اطلاع از این‌که «تندیس» از دو جزء «تن» و «دیس» (پسوند شباهت) ساخته شده است، خوانندهٔ مبتدی را به درک معنی آن که مجسمه است راهنمایی می‌کند و آن را در ذهنش مرکوز می‌سازد، و اطلاع از نحوهٔ ساخت کلماتی به‌یاری «کده» نظیر آتشکده و دانشکده در فهم معانی آن واژه‌ها مؤثر است و ساختن ترکیبات تازه از قبیل بارکده^۱ (شهر یا بندری که مرکزگردآمدن کالا باشد)، زبانکده و رامشکده (کاباره) رجز آن را آسان می‌کند.

نحوهٔ اشتقاق در زبانهای مختلف فرق می‌کند. در زبانهای سامی

* قسمتی از مطالب این گفتار از خطابهای است که در یکی از جلسات بحث دربارهٔ زبان فارسی منعقد در موزهٔ ایران باستان ایراد شده بود.
۱- این واژه در قدیم به کار رفته (مثلاً در حدود العالم) و معادل فرضه عربی است و می‌توان زنده‌آش کرد.

از جمله عربی، اشتقاق به صورت قالبهای گوناگون است که بدین صورت در زبانهای هندواروپایی بسیار اندک است. «نسفیلد» اشتقاق را در زبان انگلیسی به دو نوع تقسیم می‌کند: نوعی این است که کلمه‌ای از کلمه دیگر با تغییر در شکل آن گرفته می‌شود، و نوع دیگر آن است که کلمه را با افزودن وندها (پیشوند و پسوند) می‌سازند بی‌آنکه صورت اصلی آن تغییر یابد. اولی مانند *men* در جمع *man* و دومی مانند *manly* که با پسوند *ly* ساخته شده، و *reform* که با افزودن پیشوند *re* به دست آمده است؛ و همچنین فعل *graze* (چرانیدن، چریدن از نوع نخستین است. زیرا از *grass* (سبزه، علف) با تبدیل *z* به *ss* به دست آمده. اماً *grassy* (علفزار، چمنی) از نوع دوم است (گرامر نسفیلد، ص ۳۷۸).

در زبان فرانسوی اشتقاق سه صورت دارد:

- ۱- با افزودن پسوند، مانند *accident* از *accidentel*،
- ۲- با افزودن پیشوند مانند *fermer* از *refermer* از
- ۳- تغییر جنبهٔ دستوری کلمه، مانند آنکه *bean* که صفت است به معنی زیبا، در معنی اسمی *le bean* به کار رود (گرامر معاصر لاروس، ص ۴۹).

بنا بر آنچه گفته شد، اشتقاق بجز هم‌یشکی اشتر اک در ماده است. واژه‌هایی هستند که ماده آنها در اکثر زبانهای هم نژاد دیده می‌شود (که آنها را به انگلیسی *cognate* می‌نامند) مانند *fader* در زبان گوته‌ی *faeder* در آنگلوساکسون، *fathir* در ایسلندی، *vader* در هلندی، *fader* درسوئدی و *vater* در آلمانی. با مطالعه در زبانهای آریایی ملاحظه

می‌کنیم که همین کلمه در لاتینی *pater*، در یونانی پدر و در سنسکریت *pitar* است. در همه این واژه‌ها ماده *pa* و پسوند *ter* دیده می‌شود و نمی‌توان گفت یکی از دیگری اشتقاق یافته است (زک: گرامر نسلیلید، ۲۲۷). همچنین است واژه «شکر» که مأخوذه از سنسکریتی *sarkarā* است و به صورتهای گوناگون در زبانها دیده می‌شود.

در زبان عربی اشتقاق لغوی به صغير و كبير و اكبر تقسيم می‌شود. اشتقاق صغیر آن است که میان مشتق و مادة آن تناسبی در ترتیب حروف باشد نه در صیغه، یا در ماده باشد نه در شکل مانند نصر و ناصر که من بوط به علم صرف است. اشتقاق كبیر آن است که میان دو ریشه تناسبی در حروف باشد نه در ترتیب مانند جَذْب و جَبْذ، و در اشتقاق اكابر تنها تناسبی در مخارج حروف دیده می‌شود، مانند نعیق و نهیق (رجوع شود به المرجع تأثیف علائی و تاج العروس ذیل شق و لفت نامه دهخدا ذیل اشتقاق).

قواعد تصرف عربی ناظر به همان قسم اول (اشتقاق صغیر) و غالباً محدود به مادة فعلی است. به عبارت دیگر هاده در مشتقّات هشتگانه عربی (اسم فاعل، اسم مفعول و ...) ریشه فعلی است مانند نَصْر در ناصر و منصور. اما گسترش این زبان و نیاز به مفاهیم ومصادیق بیشتر، موجب عدول از این اصل شده است. مثلاً در مبحث اسم مکان به مشتقّاتی از قبیل هَاسَدَة (از «اسد»، جایگاه شیران. در فارسی قدیم در این معنی شیرلان به کار رفته است)، هَسْبَعَة و مَكْلَبة برخوریم که ریشه اسامی دارند. حتی صرف شناسان عرب این اشتقاق را قیاسی دانسته و گفته‌اند: از هر اسم ثلاثة می‌توان اسم مکان ساخت، و کلماتی همچون

متفحّحة (از تفّاح) ، مَقْسَأة (از قِشَاء) ، مَبْطَخَة (از بطّيخ) را به کار برده‌اند (رک : مبادی العربية ، ج ۴ ، ص ۷۴) . ابن قتيبة دینوری در «ادب‌الكاتب» (ص ۴۶۹) فصلی در اشتقاد صفات (از کلمات دال برعیوب و دردها ، آورده است که عموماً از اسم جدا شده‌اند ، همچون آسْتَه (از «سته» ، بزرگ سرین) ، آفْرَع (از «فرع» مرد تمام موی) آذن (از «آذن» بزرگ‌گوش) آُرْقَب (از «رقبه» ستبرگ‌گردن) و جز آن .

اشتقاق در قسمتی از مشتقّات زبانهای متداول بر محور فعل است، اما در هیچیک از این زبانها این اصل ثابت نمانده است. در زبان فرانسوی فعلهایی هستند که از اسم جدا شده‌اند مانند *pointer* از *point* و مانند *embarqner* (بارگیردن کشته) از *barqne* (قايق، کشتی) و *amollir* از *mon* از شکل قدیمی *mol* (رک : Grammaire raisonnée, p. 52) و در انگلیسی کلماتی هستند که با شکل واحدی در معنی اسمی و فعلی هردو به کار می‌روند ، چنان‌که تشخیص مورد اسمی و فعلی برای نوآموز غالباً دشوار می‌شود ، مانند *hand* (دست ، و به معنی دادن) *eye* (چشم ، و به معنی نگاه کردن) *form* (شکل ، و به معنی تشکیل دادن و ساختن). در زبان ترکی نیز اشتقاد فعل از اسم شایع است همچون *گوزلماق* (*gozlamāq* (منتظر شدن) ، *ایاقلماق* (*ayāqlamāq* (پاگذاشتن) ، *سولماق* (*sūlāmāq* (آب پاشیدن) و جز آن .

مشکلی که در اینجا پیش می‌آید ، درباره بعضی از مشتقّات است که آیا مبنای اشتقاد در آنها اسم است یا فعل . به عبارت دیگر اول اسم وجود داشته و سپس از آن فعل ساخته‌اند یا به عکس ؟ در این باره تاریخ استعمال تا حدی رفع مشکل می‌کند ، هنلا واژه‌های پناهیدن و

انباریدن چنانکه استعمال نشان می‌دهد از اسمهای انبار و پناه ساخته شده‌اند.
در زبان فارسی، اشتقاق محدود به فعل است. یعنی از ماده اسم،
 تنها فعل ساخته می‌شود و آن با افزودن علامت «یدن» است: پناهیدن،
 گُمانیدن، نفریدن، فارسیدن، فارسانیدن^۱، سُرفیدن^۲، چربیدن، تندیدن
 طرازیدن و جز آن، اینک چند مثال:

ز رقیب دیو سیرت به خدای خود پناهم

مگر آن شهاب ثاقب مددی دهد خدا را
حافظ

من ایدون گمانم که تو رستمی و یا آفتاب سپیده دمی
فردوسی

برافشاند بر تخت خاک سیاه بنفرید بر جان بدخواه شاه
فردوسی

ساختن فعل از ریشه اسم پیش از آنکه در فارسی دری رایج شود،
 در زبان پهلوی بسیار رایج بوده است، اما قبل از پسوند «یدن» اغلب
 «ین» به اسم افزوده می‌شده، مانند آزار، آزارین، آزاراینیدن (ویران
 کردن) (رک: دکتر خانلری، ساختمان فعل، ص ۸۸ و ۸۹) در همین کتاب

۱- این دو واژه در ترجمان القرآن ذیل ایفاض در حاشیه یکی از نسخه‌ها
 آمده و مفهوم آنها به خوبی روشن نیست (رک: کتاب مذکور، چاپ دبیر سیاقی،
 ص ۱۸).

۲- بعضی این واژه را عامیانه شمرده‌اند (فرهنگ فارسی دکتر ممین) اما
 در متون فارسی کما پیش دیده می‌شود: ناگاه سرفید (ابوالفرق اصفهانی) و از
 آب دهن او قطره‌ای در کاسه افتاد (تجارب السلف، ۲۳۵).
 آب در حلق او گرمه بست... و می‌سرفید تا جان بداد (تجارب
 ص ۱۳۳) در دیوان کبیر به صورت شلfüden که امروز عامیانه تلقی می‌شود، به کار رفته:
 هم فرقی و هم زلفی مفتاحی و هم تلقی بی‌رنج چه می‌سلفی، آواز چه لرزانی
 (ج ۷، ۳۳۳)

مذکور برای استقاق فعل از اسم این مثالها آمده است: آغازیدن، بوسیدن، توفیدن، ترسیدن، ترشیدن، ترکیدن، چرخیدن، دزدیدن، رنجیدن، سزیدن، سقیزیدن، سپاسیدن، شکوهیدن، شوریدن، طپیدن، غریبویدن، گندیدن. از شاعران متاخر، طرزی افشار که گویا به سبب افراط در استعمال این نوع مصادر تخلص طرزی داشته، افعال بسیاری از قبیل ملویldن، قبولیدن، کباییدن، ترکیدن، تاکیدن، عربیدن، رجبیدن، مکییدن و پلنگیدن را به کار برده است، چنانکه گوید:

با من دلداده ای دلدار جنگیدن چرا

تو غزال گلشن حُسْنی پلنگیدن چرا؟

بعز مصدرهای جعلی که گفته شد، مصادر دیگری نیز در متون فارسی آمده، و خلاصه مولانا در مثنوی و دیوان کبیر تسامح بیشتری در این مورد نشان داده است از قبیل: شکفتیدن، ژاژیدن، پریشیدن، لاشیدن، سَهْمیدن، پرتاییدن، گنجیدن، منگیدن، گیجیدن، سُلفیدن، پُریدن، ترسنگیدن، تاسیدن، قنیدن، عَویدن که آوردن شواهد همه آنها از حوصله این گفتار بیرون است، تنها به چند شاهد بسنده می‌کنم: خواری ازو بس بود آنکت کند رنجه به ژاژیدن بسیار خویش

ناصرخسرو، تحلیل، ص ۱۱۲

چون تیرسخن راست کن آنگاه بگویش

بیهوده مگو چوب هپرتاب ز پهنا

ناصرخسرو، یادداشت‌های قزوینی ۷: ۱۸۹

بنندید برمن که عقلت کجاست چو دانی و پرسی سؤالت خطاست
سعدي

خيالي خوشده دل زان بنازد

ديوان كبير، ج ۲، بيت ۶۹۴۸

فرضه کیست پیش‌شمس تبریز که گنج زد بیارد یا بتنجد
ایضاً ج ۷، ص ۴۱۵

دید برداش بود غالب فرا زان همی دنیا بچربد عامله را
مثنوی، شاهکارها، داستان پیرچنگی، ص ۴۵۴

گر قدحش بدیدئی ، چون قدحش پریدئی
وز کف جام بخش او از کف خود برسنی
دیوان کبیر ۷ : ۲۲۶

ای تن چوسک کاهل مشو ، افتاده عووه بس معو
تو باز گرد از خوش و رو ، سوی شهنشاه بقا
ایضاً ۷ : ۳۷۶

شکر شیرینی گفتن رها کن ولیکن کان قندی چون نقدند
ایضاً ۷ : ۳۹۲

اماً مشتقّات فعلی از اسمهای عربی که در فارسی نیز استعمال
می‌شوند، فراوان‌اند و طبق قاعده این اشتقاق در قالب بابهای افعال، تفعیل،
استفعال، تفعّل، فعلة و تفعّل انجام می‌گیرد همچون هز عفر و هز رکش
و مکوکب و مششد (از ششد) و مقرنس^۱ و متقلنس، اینک چند شاهد:
ای تیر آسمان کمر چرخ برگشای

دان ترکش مکوکب شه بازکن ز دوش
تاریخ ابن بی‌بی، دستنویس، ص ۱۵۱

بریک نمط نماند کار بساط ملکت

مهره به دست ماند و خانه شود مششد
خاقانی، تصحیح دکتر سجادی ۱۸۹

۱ - درباره مقرنس رجوع کنید به مقاله ممتع آقای دکتر ماهیار نوابی
مندرج در مجموعه خطابهای نخستین کنگره تحقیقات ایرانی . انتشارات دانشکده
ادبیات و علوم انسانی تهران ، شماره ۱۱ ص ۲۶۱-۲۷۱ .

فتنه می‌بارد از این سقف مقرنس برخیز

تا به میخانه پناه از همه آفات برم
حافظ

و به کلام ایشان متقلنس گشته‌ند (تاریخ جهان‌شای جوینی، ۱: ۵۳) برخی از اشتقاقات بسیار بلیغ افتاده است، چنان‌که در کتاب تجارب السلف (ص ۱۷۵) آمده است که گویند: ابو تمام را معتضم به‌این قصیده (قصیده به مطلع: «السیف اصدق انباء من الکتب فی حدّه الحدّ بین الجد واللعب») سی هزار درم بخشید، و چون این بیت برخواند که می‌گوید:

رَمَى يَكَ اللَّهُ بِرْ جَيْهَا فَهَدَهَا
وَلَوْ رَمَى يَكَ غَيْرُ اللَّهِ لَمْ تُصِبْ

(یعنی خداوند به دست تو بر جهای عموریه را انداخت و ویران ساخت و اگر کسی جز خدا به دست تو هی انداخت به نتیجه نمی‌رسید). معتضم گفت: «دَثَرْتُ دراهمَكَ» یعنی درهم‌های تو دینار شد. فعل «دَثَرْتُ» از مصدر تدَنِير و از مادة دینار (اسم) به کار رفته. همچنین است ممسَّک از مِسْكٌ که در معالم القربه فی احکام الحسبة (ص ۱۱۶)^۱ آمده، و نیز تبصر و ت庶م به معنی به بصره یا شام رفتن، و نیز تفر عن از «فرعون» در این شعر:

تفر عنت يا فضل بن مروان فاعتبر فقلبك كان الفضل والفضل والفضل
ثلاثة املاك مضوا لسبيلهم ابادهم التقييد والأسر والقتل
تجارب السلف، ص ۱۷۷

۱- این کتاب به نام «آیین شهیداری در قرن هفتم» به وسیله نگارنده ترجمه شده و در جزو انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است.

هراد از سه «فضل» در بیت اول فضل بن یحیی، فضل بن سهل و فضل بن ربيع است.

شیوه اینها هستند مشتقّاتی از قبیل تمرکز و تمسخر که اولی در در عربی و فارسی استعمال می‌شود و از مرکز که اسم مکان «ركز» است ساخته شده و به جای آن تراکنْ پیشنهاد شده است (رك. المراجع) و دوّمی گویا تنها در فارسی به کار می‌رود و از «مسخرة» عربی مأخوذه است. نوع دیگر اشتقاق (اگر بتوان آن را اشتقاق نامید) جمع بستن کلمات فارسی به قالب عربی است که شایع‌تر از انواع دیگر است و مثال‌های فراوان دارد: اساتید و اساتذه (جمع استاذ) موابد (موبد) فزاونه، هوانید (هاند) هرابد (هیربد)، سفاتیج (سفتجه)، رساتیق (رساق) برامج (برنامیج)، مرازبة (مرزبان)، جوارب و جواربه (جوراب)، فرامین (فرمان) و جز آن امیّة بن ابی صلت گوید:

ماذَا بِيَدِيِّ وَالْعَقَدُْ سَقَلَ مِنْ مَرَازِبَةِ جِحَاجِح
(تفسیر المنار، ۱۱: ۱۷۱)

اما اشتقاق اسم از فعل، امری است متدالو در همه زبانهای معروف از این قبیل است همه ماده‌های فعلی (مادة ماضی یا امر) که در معنی اسمی به کار می‌روند، مانند گریز، دوخت، ناز، خرام، ایست، خرید، فروش و خروش. در زبان فرانسوی نیز رایج است همچون Crier از شاید بتوان اسم مصدر عربی را هم مشتق اسمی دانست همچون عطاء و سلام و کلام که اسم مصدرند از اعطاء، تسلیم و تکلیم.

فرق اشتقاق و اخذ

می‌دانیم که در نتیجه ارتباط مملک با یکدیگر، عناصر فرهنگی آنها در هم اثر می‌گذارد و از این راه واژه‌های قرضی به زبان راه می‌یابد. این واژه‌ها چه تغییر یابند و در قالب زبان وام گیر نده ریخته شوند (مانند اتوبوس، استادیوم مأخوذه از فرانسوی و انگلیسی، و هائند سلیح و رکیب و جو لان از سلاح و رکاب و جو لان عربی) و چه عیناً به کار روند، مأخوذه یا برگرفته هستند، و این عمل «أخذ» است نه اشتقاق.^۱ اما گاه اخذ با اشتقاق همراه می‌شود هائند حرَّ مَزَة (تیز هوشی ولعنت کردن) تَحَسَّرْ مُزْ (زیرک و تیز هوش بودن) (رک: اقرب الموارد و تاج العروس ذیل حرمز) که بیگمان از واژه «حر اهزاده» مأخوذه است، و خود این لفظ ظاهرآ در عربی به کار فرقه. پیداست که اینگونه اشتقاقات اغلب بر ساخته فارسی زبانان آشنا به عربی یا عربی‌آیان بوده است، و از این قبیل است، مُزَ رَكْش، مَفْلُوك، مَمْهُور، هُورَب (أَرِيب دار) مَلْكُوك، مَكْلا، مَزْ لَفْ، مَكْيَفْ، نَزَاكت، مُزْ رَبِيف (پارچه‌زار بفت)، مُشَشَّدر، مَسْتَقْرِنَگ، مَطْرُوش (از «تراش»)، كَفَّاش، نَرَاد و جَزْ آن.

۱- اخذ در زبان عربی تعریب نامیده می‌شود و کلمه برگرفته عرب یا دخیل یا مولد است. تعریب این است که کلمه‌ای از سخن عجم در زبان عربی درآید و در قالب این زبان ریخته شود و با مخارج حروف عربی تلفظ گردد، مانند کلماتی که در قرآن شریف، حدیث صحیح، شعر کهن و سخن کسانی که عربیت آنان موقی است همچون عرب جاهلیت و عرب فصیح دوره اسلامی تا قرن دوم هجری آمده است. اما آنچه متاخران از مترجمان و طبیبان و دیگران تعریب کرده‌اند «مولده» است، و در این مورد فرقی نمی‌کنند که کلمه اصلاً عجمی یا برگرفته از عربی باشد (رک: الوسيط في الأدب العربي وتاريخه، ص ۹۷، حاشیه^۴).

در بسیاری از واژه‌ها پس از اخذ، هم صورت مأخوذه و هم مشتقانی از آنها به کار رفته است مانند سالوک فارسی که در عربی به صورت صعلوک درآمده است و سپس از آن صعلوکه و تَصْعِلُك ساخته‌اند. عروة بن ورد گوید:

يَعِينُ نِسَاءُ الْحَيِّ مَا تَسْتَعْنَهُ وَيَمْسِي طَلِيحاً كَالْبَعِيرِ الْمُحْسَرِ
وَلَكِنْ صَعْلُوكًا صَحِيفَةً وَجْهَهُ كَضْوَءٌ شَهَابٌ الْقَابِسُ الْمُتَنَوِّدُ
وَهَمْجِنْ أَسْتَ بَنْدَارَ وَبَنْدَرَةً ، تَرْجِمَانُ (تَرْزِبَانُ) وَتَرْجِمَةً ،
لَجَامُ وَلَجَيْمُ (مَصْغَرُ) ، الْجَامُ وَمُلْجَمُ (تَاجُ الْمَرْوَسٍ) : مَقْدِمَهُ ص ۹ ،
قَهْرَمَانُ وَقَهْرَمَهُ ، جَصُّ وَتَجْصِيصُ ، نَاخِذَةٌ وَتَنَاهِذُ ، جَوْهَرُ وَمَجْوَهَرُ ،
دِبَاجُ وَدِبَجُ وَتَدَبِيجُ ، خَنِيَاكَرُ يَا هَنِيَاكَرُ وَمَخْنِكَرُ ، جَوْرَابُ وَجَوْرَبَةُ وَ
تَجْوَرَبُ ، صَنْجُ وَصَنْجَاهُ ، نَبِيَّدُ وَنَبِيَّدَهُ وَنَبَّادُ ، رَوَاجُ وَتَرْوِيجُ .

دقت و تتبّع در موارد اخذ و اشتقاق فارسی و عربی از یکدیگر، ما را به ویژگیهای هردو زبان خاصه به اهمیت زبان فارسی در غنی‌ساختن عربی آشنا می‌سازد. برخی از این اشتقاقات در وهله اول اعجاب شنونده یا خواننده را می‌انگیزد، مانند استعمال فعل امر «بوسی» (بیوس) در شعر ابونصر نسوی که خطاب به عمر خیّام می‌گوید:

أَنْ كُنْتَ يَارِيْحَ الصَّبَاتِرِعِيْ ذَعَمَيْ فَاقْرَى السَّلَامُ عَلَى عَلَامَةِ الْخَيْمِ
بُوسِي لَدِيهِ تَرَابُ الْأَرْضِ خَاصَّةً خَضُوعٌ مِنْ يَعْجَدِي جَدُوِي عَلَى الْحُكْمِ
دَرِيَّا يَانِ مَقَالٌ بِهَنْكَتَهَايِ هُمْ بِاِيَّدِ اشَارَهُ كَنْمٌ وَآنَ وَجُودُ اشْتِبَاهَاتِي

۱- این اشتقاق احتمالی است.

۲- حمید بن نورالله‌الله گوید:

قوم اذا سمعوا المريخ رأيتهم مابين ملجم مهره او سافع
(الوسط ، ص ۳۵۶)

در اشتراق کلمات است که نتیجهٔ تصرف یا غفلت است، چنانکه «ابن درید» کلمهٔ برید را عربی می‌داند و حال آنکه از Veredus یونانی مأخذ داشت. نبیذ که کلمهٔ فارسی است (در فارسی باستان nipita) فرهنگهای معتبر عربی همچون تاجالعروض و لسان العرب آن را صفت مشبهه از نبذ در معنی اسم مفعول (= منبود، انداخته شده) گرفته‌اند. همچنین است کلمهٔ قالب که مأخذ از یونانی یا پهلوی «کالب» است، اما لفت نویسان عرب آن را به تعبیر «مایتقلب به» مشمول وزن «فاعل» نظیر خاتم (مایتختم به) دانسته‌اند. دیگر کلمهٔ هزگت است که صاحب صحاح الفرس دربارهٔ آن می‌گوید: «هزگت مسجد باشد و این لفظ معجم عربی است چنانکه عرب تعریف عجمی می‌کند» اما بیگمان قضیه به عکس است. مسجد مأخذ از هزگت فارسی و آن هم آرامی است (رک: حاشیهٔ برهان قاطع ذیل هزگت) بعد عرب آن را همچون مشتقات زبان خود به‌شمار آورده، سجد و مشتقات دیگری از آن ساخته است.

پژوهشکاران علم انسانی و مطالعات فرهنگی ها آخذ مقاله

- ۱- عبدالله العلائی - المرجع، معجم وسیط علمی لغوی فنی ، مجلد اول، بیروت، ۱۹۶۲ .
- ۲- رشید الشرتوی - مبادی العربية ، ج ۴ ، بیروت، طبعة تاسعة .
- ۳- ابن قیمیہ دینوری - ادب الکاتب ، طبع مصر .
- ۴- هندوشاه نخجوانی - تجارب السلف ، چاپ افست (دوم) ، کتابفروشی طهوری ، تهران ۱۳۴۴ .
- ۵- محمد هرتضی زبیدی - تاجالعروض من جواهر القاموس ، چاپ افست از روی چاپ اول ، بنغازی ۱۹۶۶ م .
- ۶- محمد حسین بن خلف تبریزی - برهان قاطع به تحشیهٔ مرحوم دکتر معین ، کتابفروشی زوار - تهران .

۷- دکتر پرویز خاتمی - ساختمان فعل ، انتشارات بیان فرهنگ ایران،
. ۱۳۵۰

- 8- J. C. Nesfield-English Grammar, past and present,
New_york, 1967.
- 9- J . C . Chevalier et . . . - Grammaire Larousse du
Français Contemporain. Paris.
- 10- A . Danzat - Grammaire raisonnée de la Langue
française, vol. I, Lyon.

